

ESKİ TÜRKÇEDEN GÜNÜMÜZE PEYGAMBER ANLAMINDA KULLANILAN BAZI TÜRKÇE SÖZCÜKLER

FROM OLD TURKIC TO PRESENT, SOME TURKISH WORDS USED IN THE MEANING OF PROPHET

Doç. Dr. Ersin TERES
ersinteres11@gmail.com, İstanbul / TÜRKİYE

ÖZET

Türklerin İslâm dinini kabul etmesinden sonra bu dine ait sözcük, kavram ve terimlerin Türkler arasında hızla yayıldığı görülmektedir. Yeni mensup olunan dini hızlı bir şekilde öğrenme çabası bu sözcüklerin dile girmesinde ve dilde yerleşmesinde büyük bir etken olarak karşımıza çıkar. Dini terimler içinde en hızlı yayılan ve öğrenilen sözcüklerden birisi de “peygamber” sözcüğüdür. “Peygamber” sözcüğü ilk olarak tarihî Türk dillerinden Karahanlı Türkçesi’nde karşımıza çıkmaktadır. Sözcüğün ilk tespit edildiği metinler Karahanlı devleti döneminde kaleme alınmış olan *Satır Arası Kur’an Tercümeleri*’dir. Karahanlı Türkçesi metinlerinde ve bu dönemden sonra kaleme alınan diğer Türkçe metinlerde “peygamber” anlamına gelen değişik sözcüklere de rastlanmaktadır. Bu makalede Eski Türkçeden diğer tarihi ve günümüz Türk dillerine kadar “peygamber” anlamında kullanılmış sözcükler üzerinde duracak, bu sözcüklerin metinlerde hangi anlamlarda kullanıldıklarını, ilk önce hangi tarihî dönemde ortaya çıktıklarını, hangi metinlerde görüldüklerini, köken bakımından hangi sözcüklere dayandıklarını, etimolojik olarak nasıl bir gelişim gösterdiklerini incelemeye çalışacağız.

Anahtar Sözcükler: Dini Tabirler, Eski Türkçe, Etimoloji, Peygamber

ABSTRACT

After the Turks accepted the religion of Islam, it is seen that the words, concepts and terms of this religion quickly spread. One of the most significant reason of be taken of these words is the effort of learning religion quickly. One such word is the word “prophet”. The word “prophet” is first encountered in the Qaraqhanid Turkic, which is one of the historical Turkic languages. The texts where the word was detected are the Interlinear Qur’an Translations which is written in the period of Qaraqhanids. We see different words meaning “prophet” in the Qaraqhanid Turkic texts and in the Turkic texts written out after that period. In this article, we will focus on the words that were used in the meaning of “prophet” from the old Turkic to the other historical Turkic languages and present Turkish languages, and will disclose in what meaning these words were use in the texts, in which historical era they emerged first, in which texts they appeared, their origins and etymological examinations.

Keywords: Religious Terms, Old Turkish, Etymology, Prophet.

1.GİRİŞ

751 yılında bugünkü Kırgızistan sınırları civarında Abbâsîler ve Çinliler arasında yapılan Talas Meydan Muharebesi’nden sonra İslâmiyet ile tanışan Türkler 10. yüzyıldan itibaren toplu hâlde Müslüman olmaya başlamışlardır. Müslüman olan Türklerde İslam dinine ait sözcük ve kavramların hızla yayıldığı görülmektedir. Bu sözcüklerden birisi de “peygamber” sözcüğüdür. “Peygamber” kavramı ilk olarak tarihî Türk dillerinden Karahanlı Türkçesinde karşımıza çıkmaktadır. Sözcüğün ilk tespit edildiği metinler *Satır Arası Kur’an Tercümeleri*’dir (Bkz. Ata, 2004: 592).

Karahanlı Türkçesi metinlerinde ve bu dönemden sonra kaleme alınan Türkçe metinlerde “peygamber” anlamına gelen değişik sözcüklere de rastlanmaktadır. Bu makalede Eski Türkçeden diğer tarihî Türk dillerine ve oradan da günümüzdeki Türk dillerine kadar “peygamber” anlamında kullanılmış sözcükler üzerinde duracak, bu sözcüklerin metinlerde kullanım çerçevelerini, ilk önce hangi tarihî dönemde ortaya çıktıklarını, hangi metinlerde görüldüklerini, kökenlerini, etimolojik incelemelerini aktaracağız.

Bu sözcüklerden ilki Karahanlı Türkçesi metinlerinden itibaren “peygamber” anlamıyla görülen *yalawaç*’tır. Sözcük en eski biçimiyle Orhon Türkçesi’nde karşımıza çıkmaktadır.

Yalavaçi edgü savı ötügi kelmez tēyin yayın süledim.

(Bilge Kağan Yazıtı, Doğu: 39; Ölmez, 2013: 139)

“Onlardan elçi, iyi sözler, dilekler gelmiyor, diye ilkbaharla beraber onlara sefer ettim.”

(Bilge Kağan Yazıtı, Doğu: 39; Ölmez, 2013: 153)

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ise *yalabaç*, *yalawaç* ve *yalawaçi* biçimleriyle ve “elçi, nâkıl” anlamıyla geçmektedir (Gabain, 1950: 351). Bunun yanında *yalawaç burhan* şeklinde bir ikilemede de tespit edilmiştir. Maniheist metinlerde yer alan bu kullanım “ışıkla gönderilmiş, aydınlık dünyasından gönderilmiş Mehdi” anlamında kaydedilmiştir (TTT I: 22, dp. 105; U II: 18, 21; Gabain, 1950: 351).

Sözcük “peygamber” anlamıyla ilk olarak Karahanlı Türkçesi metinlerinden *Kutadgu Bilig*’de karşımıza çıkmaktadır. Bu metinde hem “elçi” hem de “peygamber” anlamları ile geçmektedir. *Kutadgu Bilig*’de 28 kez tek başına, 10 kez de ek almış biçimiyle yer almıştır. “Peygamber” anlamında 5 kez kullanılmıştır. Bunların 4’ü Hazreti Muhammed (s.a.v) ile ilgili, 1’i de peygamberlerin genelini kasteder biçimde kaydedilmiştir.

Eserin baş kısmında yer alan *Yalawaç ‘Aleyhi’s-Selâm’in Öğdisin Ayur* “Peygamber Aleyhi’s-Selâm’in Medhini Söyler” adlı başlık sözcüğün geçtiği yerlerden biridir (Arat, 1947: 20).

Muhammed yalawaç halayık başı

Çamuğ barçalarğa ol ol köz kaşı

(Arat, 1947: 4, B8, 8. beyit)

“Muhammed peygamber mahlukların başıdır; o bütün bunların göz üstünde kaşıdır.”

(Arat 1959: 3, B8, 8. beyit)

Yuluğ kıldı malı teni canını

Yalawaç sewinçi tiledi köni

(Arat, 1947: 22, 52. beyit)

“Malını, tenini, canını fedâ etti; dileğin ancak Peygamberin rızası idi.”

(Arat, 1959: 15, 52. beyit)

Fida kıldı barın neñin hem özin

Yalawaç añar birdi iki kızın

(Arat, 1947: 23, 56. beyit)

“O, bütün malını ve kendisini feda etti; Peygamber de ona iki kızını verdi.”

(Arat, 1959: 16, 56. beyit)

Bayat kullarında eñ ödründüsi

Yalawaçlar erdi kişi edgüsi

(Arat, 1947: 273, 2598. beyit)

“Tanrı’nın kulları arasında en seçkinleri ve insanların en iyileri onun elçileri idi”

(Arat, 1959: 193, 2598. beyit)

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te de sözcük hem “elçi” hem de “peygamber, resul” anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır. *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’te yer alan ve “hükümdarın elçisi” anlamındaki *yalawar* sözcüğü

yalawaç'a benzerliği ile dikkat çekmektedir, ancak bu sözcük için “peygamber” anlamı verilmemiştir (Dankoff-Kelly, 1984: 172).

Han yalawaçığ boşudı “Hükümdar, elçinin kendini gönderen kişiye dönmesine mücade etti.”

(Dankoff-Kelly, 1985: 287)

Teñri yalawaç idti “Allah peygamber gönderdi.”

(Dankoff-Kelly, 1985: 172)

Diğer bir Karahanlı Türkçesi metni olan *Atabetü'l-Hakayık*'ta bu sözcük geçmemektedir.

Karahanlı Türkçesiyle yazılmış ilk *Kur'an Tercümesi*'nde sözcük *yalawaç~yalawaç* “peygamber” ve “elçi, Cebrail” anlamlarıyla kaydedilmiştir (Ata, 2004: 740). “Peygamber” anlamında 136, “elçi, Cebrail” anlamında 6 kez geçmiştir.

Ol anlar kim hilâf ettiler Tañrıka yalawaçña, kim kim hilâf kılsa Tañrıka hem yalawaçña Ol Tañrı katıg kınlıg ol.

(RMS: 28/71a1 = 8:13; Ata, 2004: 34)

“Bu söylenenler, onların Allah'a ve Resûlüne karşı gelmelerinden ötürüdür. Kim Allah ve Resûlüne karşı gelirse, bilsin ki Allah, azabı şiddetli olandır.”

Neme üküş yalawaçdın tokuştı anıñ birle, üküş ögürler tağı süst bolmadılar anıñ için kim tegdi olarğa Tañrı yolu içinde, za'ıf bolmadılar, zārılık kılmadılar, Ol Tañrı sewer sergenlerini.

(RMS: 25/13b1 = 3:146; Ata, 2004: 4)

“Nice peygamberler var ki, kendileriyle beraber birçok Allah dostu çarpıştı da bunlar Allah yolunda başlarına gelenlerden yılmadılar, zaafa düşmediler, boyun eğmediler. Allah, sabredenleri sever.”

Harezmi Türkçesi'nde sözcük *yalawaç*, *yalawaç* ~ *yalawaç* biçimlerinde görülmektedir. Harezmi Türkçesi ile kaleme alınmış metinlerin ilki olan *Kisâsü'l-enbiyâ*'da birçok kez geçen bu sözcük, dudak v'li ve dudak v'siz olarak *yalawaç~yalawaç* biçimlerinde kaydedilmiştir. Yalnızca “peygamber” anlamıyla görülen sözcük 168 kez tek başına ya da çekim eki almış biçimleriyle, 49 kez +*ilk* isimden isim yapım ekini almış şekliyle, 1 kez de +*sIz* isimden isim yapım ekini almış şekliyle geçmiştir.

Özge kuşlar uça yerde kalursen. Tağı aymışlar: Tamda Ya 'küb yalawaç şüretin kördi.

(KE: 83r6; Ata, 1997: 115)

“Diğer kuşlar uça da sen yerde kalırsın. Ve demişler: Damda Yakup peygamberin suretini gördü.”

Yana aymışlar: 'Aziz Mısrîni kördi. Yana aymışlar: Könlündeki yalawaçlık erdi.

(KE: 83r9; Ata, 1997: 115)

“Yine demişler: Aziz Mısrî'yi gördü. Yine demişler: Gönlündeki peygamberlik idi.”

Beni İsrâ'ıl hergiz meliksiz yalawaçsız kalmas erdiler.

(KE: 131v10; Ata, 1997: 185)

“İsrailoğulları hiçbir zaman meliksiz, peygambersiz kalmazlardı.”

Nehcü'l-Ferâdis'te de görülen sözcük yalnızca “peygamber” anlamıyla geçmektedir.

Cümle peygâmbarlarını Hağ te 'âlânın yalawaçları turur tēp bilmek kerek.

“Bütün peygamberleri Allah Te'âlâ'nın elçileri deyip bilmek gerek.”

(Eckmann, 1984: 159)

1128-1144 yılları arasında yazılmış olan Mahmud ez-Zemahşerî'nin *Mukaddimetü'l-edeb* adlı eserinde *yalafaç* ve *yalawaç* biçimleriyle karşımıza çıkan sözcüğün *Mukaddimetü'l-edeb*'deki anlamı yalnızca “peygamber”dir.

İydi aña ewek yalawaçnu

“(Allah) ona acil olarak peygamber gönderdi.”

(Yüce, 1993: 8-6)

Yayağ koydı anı / İydi aña yalafaçnu

“(Allah) onu yaya olarak gönderdi / (Allah) ona peygamber gönderdi.”

(Yüce, 1993: 28-4)

14. yüzyılda İbni Mühennâ tarafından yazılmış olan *İbni Mühennâ Lugati*'nde de sözcük “peygamber” anlamıyla yer almaktadır (bkz. Melioranskiy, 1900: 45, Rifat, 1922: 138; Taymas, 1934: 84).

Harezmi Türkçesi ile yazılmış *Satır Arası Kur'an Tercümelere*'nde sözcük *yalawaç* “peygamber” biçiminde geçmektedir.

Kemişmez miz bir kim erse arasında yalawaçlarındın

“Onun peygamberlerinden hiçbirini (diğerinden) ayırt etmeyiz.”

(Sağol, 1993: 27; 2: 285)

Aygıl: Keldi sizge yalawaçlar, mindin burun, açuğ hüccetler birle tağı ol nêrse birle kim aydıngız

“De ki: “Benden önce size nice peygamberler, açık belgeleri ve sizin dediğiniz şeyi getirdi.”

(Sağol, 1993: 40; 3:183)

Kıpçak Türkçesi metinlerinde sözcüğün *yalavaç* ve *yalawaç* biçimlerini görmekteyiz. *Kitâbu Bülğatü'l-Müştak fi Lugati't-Türk ve'l-Kıfçak* ve *Kitâbü'l-İdrak li-Lisâni'l-Etrâk* adlı Kıpçak Türkçesi metinlerinde “peygamber” anlamıyla görülürken, *Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye* ve *Kitâb-ı Mecmu-ı Tercümân-ı Türki ve Acemi ve Mugali* adlı metinlerde yalnızca “elçi” manasıyla yer almaktadır (Bkz. Toparlı vd., 2003: 307).

Çağatayca metinlerde rastlamadığımız sözcük Çağatayca sözlüklerde karşımıza çıkmaktadır. Bu sözlüklerden ilki *Senglah*'tır. *Senglah*'ta *yolawuç* biçiminde “peygamber, rehber, manevi önder” anlamlarıyla kaydedilmiştir (Sang. 345v15). Bir başka Çağatayca sözlük *Kitâb-ı Zebân-ı Türki*'de ise *yalafuç*, *yalavuç*, *yulavaç* biçimlerinde yer alan sözcük için yalnızca “peygamber” karşılığı verilmiştir (Kara, 2011: 292). Wilhelm Radloff'un *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy (Türk Lehçeleri Sözlüğü Denemesi)* adlı çalışmasında verdiği Çağataycaya ait sözcükler arasında yer alan sözcük, burada *yalavç* “peygamber”, *yalavuç* “peygamber”, *yalawuç* “peygamber” biçimleriyle aktarılmıştır (Erbay, 2011: 426-427).

Osmanlı Türkçesine ait metinlerde ise sözcük *yalavaç* “peygamber, haberci, elçi” biçiminde görülmektedir (TTS I: 771, TTS IV: 828; YTS 231). Anadolu'da bir yer adı olan *yalavaç* sözcüğü¹ Anadolu ağızlarında tarihî metinlerde görülmeyen anlamlarla da karşımıza çıkmaktadır. Isparta'nın Şarkıkaraağaç ilçesinin ağzında “pazartesi” gününün adı olan sözcük, *yalavaç* biçiminde derlenmiştir (DS XI: 4140). Yine Gaziantep'in Nizip ilçesinde “Alevî” anlamıyla görülmektedir (DS XI: 4140).

¹ Isparta'nın 105 kilometre kuzeydoğusunda bulunan bir ilçesi. Bu ilçede Pazartesi günleri pazar kurulduğundan komşu ilçe ve köylerde “pazartesi” gün adı ilçenin adı gibi kullanılmaya başlanmıştır.

Günümüz Türk dillerinde bu sözcük görülmemektedir.

Sözcüğüm kökeni hakkında bugüne değin değişik görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşlerden biri Clauson'a aittir. Clauson *yalāvaç/yalāwaç/yalāwar* biçimlerinde aktardığı sözcüğün sonundaki *-vaç /-waç* ekinin fiilden isim yapım eki olduğunu ileri sürerek sözcüğü *yala-* biçimindeki bir fiilden getirmiştir. Ancak kök olduğunu düşündüğü *yala-* fiilini açıklayamamıştır. Ona göre sondaki *-vaç /-waç*, Farsça bir ektir. Buna yapıya benzer olarak *sanduwaç* biçimini de vermiştir (Clauson, 1972: 921a).

Clauson'un görüşü mantıklı görünmesine rağmen Runik harfli *Irk Bitig* ve Eski Uygur Türkçesinin 9. yüzyılda kaleme alınmış metinlerinde Farsça bir ekin bulunması zor görünmektedir. Bu ek olsa olsa Sanskritçeden ya da Eski İran dillerinden alınmış olmalıdır (*yalabaç* için bkz. Gabain, 1950: 308; Tekin, 1993: 65).

DTS'de ise sözcük için "elçi" ve "peygamber" karşılıklar verilmiş, herhangi bir etimolojik değerlendirmede bulunulmamıştır (Nadalyaev vd., 1969: 228). Räsänen, sözcüğün **yala-* "istemek, talep etmek; rica etmek" fiilinden geldiğini ileri sürmüş, sözcüğün geri kalanı için herhangi bir yorum yapmamıştır (Räsänen, 1969: 181b).

Gülensoy, sözcüğü *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki *yala-* "töhmetslemek" fiiline bağlamış, *-v/waç* eki konusunda herhangi bir görüş belirtmemiştir (Gülensoy, 2007: 1043). Gülensoy'un bu görüşünün de anlam açısından düşünüldüğünde çok uygun olmadığını düşünmekteyiz.

Sözcüğün etimolojisini yapabilmek için öncelikle anlamı üzerinde durmak gerekmektedir. *Yalavaç* sözcüğünün "peygamber" ve "elçi" anlamlarından yola çıkarak şunları söylemek mümkündür. Peygamberler aydınlatan insanlardır. Allah'tan değişik yollarla kendilerine bildirilen haber ya da bilgilerle insanlığı aydınlatırlar. Elçiler de gönderildikleri yerden haberler getirerek hükümdarları ve diğer devlet görevlilerini aydınlatırlar. Bu yüzden sözcüğün kökünün "parlamak, aydınlatmak" sözcüğüyle ilgili olduğunu düşünüyoruz. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde yer alan *yal* "ışık, parlaklık" sözcüğüne getirilen bir *+a-* isimden fiil yapım ekiyle sözcüğün kökünün **yala-* "parlamak, aydınlatmak" biçiminde olma ihtimali yüksektir. *-v/waç* ise muhtemelen Eski İran dillerinden ya da Sanskritçeden Türkçeye geçmiş bir ektir. Eski Uygur Türkçesine Sanskritçeden pek çok sözcük ve biçimin geçmiş olduğu düşünüldüğünde bu görüş mantıklı gelmektedir.

Tarihî Türk dillerinde *yalavaç* dışında "peygamber" anlamında kullanılan başka sözcükler de bulunmaktadır. Bunlardan biri *başçı ~ başçı* sözcüğüdür. Aslen "şef, başkan, lider" anlamlarında kullanılan sözcük *Kutadgu Bilig*'den itibaren tarihî metinlerde görülmektedir. Doğrudan "peygamber" anlamında kullanmamıştır, ancak peygamberlerin sıfatlarını karşılar nitelikte metinlerde kaydedilmiştir.

Kutadgu Bilig'de *başçı* biçiminde ve "başkan, baş, şef" anlamlarıyla geçen sözcük yalnızca bir yerde peygamberimizi kasteder biçimde yer almıştır.

Başı erdi öndün kamuğ başçıka

Kiğdin boldı tamğa kamuğ sawçıka

(Arat, 1947: 21, 45. beyit)

"O bütün rehberlerin önünde baş idi; sonra da bütün resûllerin hâtemi oldu."

(Arat, 1959: 15, 45. beyit)

Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer almayan sözcük Karahanlı Türkçesiyle yazılmış ilk *Kur'an Tercümesi*'nde *başçı* "öncü, önder" anlamıyla kaydedilmiştir. Sözcük "peygamber" anlamında yer almamaktadır (Ata, 2004: 252-253).

Harezmi Türkçesi metinlerinden *Kıyasü'l-enbiyâ*'da "lider, önder, kılavuzluk eden, yol gösteren" manalarında geçen *başçı* sözcüğü "peygamber"lerin kılavuzluk etme, yol gösterme özelliklerini kasteder biçimde kaydedilmiştir.

Her şefâ'at öteyürde başçı bolğan Muştafâ

İner erken Muştafânı indep eltken Cebre'îl

(KE: 2r14; Ata, 1997: 3)

"Her şefa'at geçtiğinde öncü olan Mustafa'dır, ona haber getiren Cebrail erkenden inip Mustafa'ya çağırır."

Resûlğa münkir êrdiler, sübhâna'llâh bir pâre yıgaçnı altunğa tutup teñri tutundılar mundağ 'azîz başçını kabul kılmadılar

(KE: 200v15; Ata, 1997: 286)

"Resûlü inkar ediyorlardı, Allah'ı her türlü eksiklikten tenzih ederim, bir parça ağacı altınla kaplayıp onu Tanrı yaptılar, yüce kılavuzu kabul etmediler."

Harezmi Türkçesinin bir diğer metni olan *Mukaddimetü'l-edeb*'de sözcük "önder" anlamıyla kaydedilmiştir (Yüce, 1993: 99).

Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinden *Münyetü'l-Guzat*'ta "yönetici, başçı" anlamlarıyla görülmektedir (Bkz. Toparlı vd., 2007: 25).

Osmanlı Türkçesine ait metinlerde ise sözcük *başçı* "yönetici, amir" biçiminde yer almaktadır (YTS: 28).

Sözcük; Gaziantep, Kilis, Amasya, Niğde ve Ankara ağızlarında "başkan, lider" gibi anlamlarda karşımıza çıkmaktadır (DS II: 556).

14. yüzyıla kadar tarihî metinlerde "peygamber" sözcüğünü kasteder biçimde görülse de sonraki metinlerde bu anlamıyla karşımıza çıkmamaktadır.

Bu bağlamda ele alabileceğimiz bir diğer sözcük *ilçi*, *elçi*, *elçi*, *elçü* biçimlerinde görülen *elçi* sözcüğüdür. Orhon ve Yenisey Yazıtları'ndan itibaren tarihî Türk dillerinde görülen sözcüğünün ilk bilinen anlamı "elçi"dir (Ölmez, 2013: 349). Eski Uygur Türkçesi'nde *ilçi* biçiminde ve "elçi, diplomat" anlamıyla kaydedilmiştir (Gabain, 1950: 310). Karahanlı Türkçesi metinlerinden *Kutadgu Bilig*'de *ilçi* "devlet adamı, bey, hükümdar; elçi" anlamlarıyla geçmiştir (Arat, 1979: 193).

Ölümke yuluş kıldı erse kişi

Yulup ölmegey erdi ilçi başı

(Arat, 1947: 129, 1114. beyit)

"İnsan ölüme karşı fidye verebilseydi, hükümdarlar fidye verir ve ölümden kurtulurlardı."

(Arat, 1959: 91, 1114. beyit)

İsiz öñdi urma ay ilçi büğü

İsiz bolsa bolmaz ajunuğ yigü

(Arat, 1947: 163, 1459. beyit)

"Ey hakî devlet adamı! Kötü teâmül koyma; kötü kanunlarla dünyaya hüküm edilmez."

(Arat, 1959: 114, 1459. beyit)

Yalawaç tidüküm bu ilçi turur

Bu ilçi sözün aysa ölmez qalur

(Arat, 1947: 384, 3819. beyit)

“İşte elçi dediğin böyle olan elçidir; bu elçi ne söylerse söylesin ona zevâl yoktur.”

(Arat, 1959: 277, 3819. beyit)

“Elçi” sözcüğü Harezmi Türkçesi metinlerinden itibaren “peygamber” anlamıyla kullanılmaya başlanmıştır. Bu anlamda görüldüğü ilk metin *Kıyasü'l-enbiyâ*'dır. *Kıyasü'l-enbiyâ*'da “elçi, peygamber” anlamlarında geçen sözcük, yine aynı dönem metinlerinden *Nehcü'l-ferâdis*'te “elçi, peygamber” anlamlarıyla kaydedilmiştir.

Ca'fer sarây kapuğın kaqtı. Teñri elçisi destür tileyür, tedi. 'Amr bin 'Aş, Ca'fer ünün tanudu.

(KE: 232v15; Ata, 1997: 336)

“Cafer saray kapısını itti. Allah'ın elçisi, peygamberi izin istiyor, dedi. Am bin As, Cefer'in sesini tanıdı.”

Peygamber 'as. kaçan kim bu mezkûr ellerni Haq te'âlânîñ nuşreti birle açtı erse, tiledi kim eñrâf 'âlemdaki meliklerke, pādşāhlarğa elçi ida bërse, taqı ol bitigler içinde öziniñ peygamberlikini beyân kılsa taqı ol meliklerni islâmğa da 'vet kılsa.

(Eckmann, 1984: 57)

“Peygamber a.s. ne zaman bu adı geçen elleri Allah'ın yardımı ile açsa, (Allah) dünyadaki meliklere, padişahlara elçi (peygamber) gönderiversin, o (kutsal) kitaplar içinde kendisinin peygamberliğini bildirsin ve o melikleri İslâm'a davet etsin, dilerdi.”

Kıpçak Türkçesi metinlerinde sözcüğün *elçi* ve *ilçi* biçimlerini görmekteyiz. Sözcük *Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye* ve *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye* adlı Kıpçak Türkçesi metinlerinde “elçi” anlamıyla görülürken, *Codex Cumanicus* adlı metinde “haberci, postacı, müjdecî” manalarıyla görülmektedir (Bkz. Toparlı vd., 2007: 72).

Osmanlı Türkçesine ait metinlerde ise sözcük *elçi*, *elçü* biçimlerinde ve “elçi; peygamber” anlamlarıyla yer almaktadır (YTS: 82).

Sözcük; Anadolu ağızlarında *elci*, *elçi* ve *elçi* biçimlerinde “dargın olan iki tarafı barıştıran; kız istemeye gönderilen kimse, görücü; iki kişi arasında söz getirip götürün, bunu iş ve huy edinen kimse” gibi anlamlarla da karşımıza çıkmaktadır (DS V: 1705, 1706).

Peygamber anlamında kullanılan bir başka sözcük *kulabuz*, *kulağuz*, *kulavuz*, *kulawuz* biçimlerinde görülen *kulavuz* sözcüğüdür. *Divânu Lugâti't-Türk*'te *kulabuz* ve *kulawuz* biçimlerinde görülen sözcük için “rehber” anlamı verilmiştir (Atalay, 1939: 487; Dankoff-Kelly, 1985: 146). *Kutadgu Bilig*'de *kulawuz* biçiminde görülen sözcük Hz. Muhammed'in “rehber” olma yönünü ifade etmek için kullanılmıştır.

Harezmi Türkçesi metinlerinden *Kıyasü'l-enbiyâ*'da *kulavuz* ve *kulavuz* “kılavuz, rehber” biçiminde görülen sözcük, *Mukaddimetü'l-edeb*'de *kulavuz* “kılavuz” anlamıyla kaydedilmiştir (Ata, 1997: 345, 399; Yüce, 1993: 151).

El-İdrâk Haşiye'sindeki *kulavuz* “kılavuz”, *Kitâb-ı Mecmu-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî*'deki *kulağuz* “kılavuz”, *Gülistan Tercümesi*'ndeki *kulawuz* “kılavuz” biçimleri sözcüğün Kıpçak Türkçesindeki biçim ve anlam kayıtlarını vermektedir (Bkz. Toparlı vd., 2007:143, 162).

Eski Anadolu Türkçesindeki kullanımları da *Kutadgu Bilig*'deki anlamı ile aynıdır (Bkz. TTT IV: 2712).

Sözcük, günümüz Türkçesinde “yol gösteren, tarihî ve turistik yerleri gezerken bilgi aktaran kimse, rehber; herhangi bir alanda bilgi veren, yol yöntem gösteren kitap; evlenecek olan kadın ya da erkeğe eş bulan kimse, ruhsal ve zihinsel bakımdan yol gösteren, ışık tutan kimse; kılavuz gemisi, kılavuz kaptan; makaradaki filmlerin başında ve sonunda yer alan, filmin alıcı, yıkama aracı, basım aracı,

gösterici vb. araçlara takılıp çıkarılmasında kolaylık sağlayan, asıl film için pay bırakan çeşitli renklerde film parçası; somun veya boru içine yiv açmakta kullanılan araç; dar ve uzun bir yerden tel, kablo gibi bükülebilen bir şey geçirilirken bunların ucuna bağlandığı sert nesne” gibi anlamlarla varlığını sürdürmektedir (TS 2011: 781).

İlk kez Karahanlı Türkçesi metinlerinden *Kutadgu Bilig*'de görülen *okıçı*, *okıgıcı*, *okucu*, *okıtçı* sözcüğü de “peygamber” anlamında kullanılan sözcüklerden biridir. *Kutadgu Bilig*'de *okıçı*, *okıgıcı* ve *okıtçı* “davetçi” biçimlerinde geçmektedir (Arat, 1979: 337).

Okıçı ol erdi bayattın saña

Sen ötrü köni yolka kirdiñ toña

(Arat, 1947: 20, 36. beyit)

“O sana Tanrı tarafından gönderilen davetçi idi; sen bu sayede doğru yola girdin, ey yiğit!”

(Arat, 1959: 14, 36. beyit)

Mukaddimetü'l-edeb'de *okugucu* “okuyucu, okuyan” anlamıyla karşımıza çıkan sözcük Kıpçak Türkçesi metinlerinden *El-Kavanînü'l-Küllîyye Li-Zabtı'l-Lügati't-Türkiyye*'de *okışı* “okuyucu, davetçi” biçimiyle geçmektedir (Yüce, 1993: 162; Toparlı vd., 2007: 204).

Osmanlı Türkçesine ait metinlerde kelime *okucu*, *okuyucu* biçimlerinde ve “davetçi” anlamlarıyla görülmektedir (YTS: 161).

Sözcük, Anadolu ağızlarında *okucu*, *okuyucu*, *okuyucu*, *okuntucu* biçimlerinde “düğüne çağrı yapan kimse; düğüne dışarıdan gelen yabancı; davetçi” gibi anlamlarda karşımıza çıkmaktadır (DS IX: 3275, 3276).

Okı- “çağırarak, davet etmek” fiilinden türeyen bu sözcükler peygamberlerin “davet etme” özelliklerini ön plana çıkararak biçimlerdir.

“Peygamber” için en çok kullanılan sözcüklerden biri *savcı*'dir. Tarihî metinlerde *sabçı*, *savcı*, *savçı*, *sawcı*, *savacı* biçimlerinde görülen sözcük *sab*, *saw* “söz” sözcüğüne +*çı* isimden isim yapım ekinin getirilmesiyle türetilmiştir. Eski Türkçeden itibaren görülen sözcüğün ilk anlamları “haberci, sözcü”dür. *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te sözcük için “güveyiler, dünürler arasında gelip giden kişi, hısım ve dünürler arasında yazı ile gidip gelen kişi, elçilik yapan kişi; peygamber” gibi anlamlar verilmiştir (Dankoff-Kelly, 1985: 157). *Kutadgu Bilig*'de “elçi; peygamber” anlamıyla geçmektedir (Arat, 1979: 384).

Habib sawcı yolu mini yetteçi

Ol ok sawcı bolsu elig tuttaçı

(Arat, 1947: 53, 388. beyit)

“Sevgili Resûl'ün yolu beni selâmete götürecektir; o Resûl bizzat bana şefâat etsin.”

(Arat, 1959: 38, 388. beyit)

Kıyasü'l-enbiyâ'da sözcüğe “elçi; peygamber; kitabı olmayan peygamber” anlamları verilmiştir (Ata, 1997: 540). Burada dikkat çeken *sawcı* sözcüğünün kitabı olmayan peygamberler yani nebiler için kullanılmış olmasıdır. Diğer tarihî metinlerde bu ayırım yapılmamıştır.

Sawcı İshâk oğlu tıp bu atını alğan Ya 'kub ol altı hatundın on eki oğlan bolğan Ya 'kub ol.

(KE: 61v6; Ata, 1997: 85)

“Peygamber İshak oğlu diye bu adı alan Yakup'tur. O altı eşinden on iki oğlu olan Yakup'tur.”

Kıpçak Türkçesi metinlerinden *Kitâbü'l-İdrâk li-Lisani'l-Etrâk*'ta “peygamber” karşılığı verilmiştir. Diğer Kıpçak Türkçesi metinlerinde bu anlamda sözcüğe rastlanmaz. Eski Anadolu Türkçesi

metinlerinde de sözcük “peygamber ve elçi” anlamlarıyla geçmektedir. *Yeni Tarama Sözlüğü*’nde sözcüğün *şavacı* biçimi yer almaktadır. Bu biçimin tek yerde geçmesi ve geçtiği yerin bir sözlük olması hatalı bir yazım olabileceğini düşündürmektedir (YTS: 181).

Peygamber için kullanılan bir sözcük de *tildem*’dir. Yalnızca *Kutadgu Bilig*’de geçen sözcük için “haberci, hatip; peygamber” anlamları ile kaydedilmiştir (Arat, 1979: 447). *tilda-* “sebep olmak” fiilinden fiilden isim yapım eki olan *-m* ekiyle türetilmiştir. *tilda-* fiili ise “casus, gözcü, haberci” anlamına gelen *til* kökünden *+da-* isimden fiil yapım ekiyle türemiş olmalıdır. Aynı biçimde türeyen ve “tercüman” anlamına gelen bir biçim daha mevcuttur.

Nëgü tēr eşitgil kişî tildemi

Ƙamuğ ƙılgu işke kēneş ol emi

(Arat, 1947: 561, 5651 beyit)

“Dinle, Tanrı’dan insanlara haber getiren Nebi ne der: Her yapılacak işe meşveret ile çare bulunur.”

(Arat, 1959: 404, 5651 beyit)

Peygamber için kullanılan son Türkçe sözcük *yolçı*’dır. *yol* “yol” ve *+çı* biçimlerinden meydana gelen sözcük “Peygamber” sözcüğünü ima eder biçimde ilk defa *Kutadgu Bilig*’de geçmiştir.

tümen miñ selāmım tegür sawçıka

ol edgü ƙılavuz köni yolçıka

(Arat, 1947: 643, 6519 beyit)

“Ey Tanrım, iyi kılavuz olan ve doğru yol gösteren peygamber ile”

(Arat, 1959: 467, 6519 beyit)

Sözcüğün *Kutadgu Bilig*’dekine yakın anlamıyla kullanıldığı bir yer de Karahanlı Türkçesiyle yazılmış ilk *Kur’an Tercümesi*’dir. Sözcük bu metinde *yolçı* “rehber, yol gösterici, doğru yol; hidayet” anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır (Ata, 2004: 786).

Kısasü’l-enbiyâ’da “rehber, kılavuz” anlamlarıyla rastladığımız sözcük, diğer Harezmi Türkçesi metinlerinde de genellikle aynı anlamı taşımaktadır (Ata, 1997: 744).

Kıpçak Türkçesi metinlerinde sözcüğe “peygamber” anlamında ya da yakın anlamı olarak rastlanmamaktadır. Sözcük bu dönemde “tüccar, satıcı” anlamıyla karşımıza çıkmaktadır (Toparlı vd., 2007: 326).

Bu dönemden sonraki metinlerde sözcük yalnızca “yolcu” manasıyla görülmektedir.

Bu sözcükten türemiş *yol+çı+la-* “kılavuzluk etmek, yol göstermek” fiili de metinlerde geçmektedir (Bkz. Taş, 2009: 30).

Günümüz Türk dillerinde yukarıda bahsettiğimiz sözcüklerin hiçbiri “peygamber” anlamında geçmemektedir. Bunun yerine Farsçadan alınan *peygamber* sözcüğünün değişik biçimleri görülmektedir.

Türk Dilleri	“Peygamber” Sözcüğünün Günümüz Türk Dillerindeki Biçimleri
Türkiye Türkçesi	peygamber (TS 2011: 1919)
Azerice	peygambär (KTLS 1992: 704)
Türkmençe	piğamber (KTLS 1992: 705)
Kazakça	payğambar (KTLS 1992: 704)
Kırgızca	payğambar (KTLS 1992: 704)
Başkurçça	päyğambär (KTLS 1992: 704)
Tatarca	päyğambär (KTLS 1992: 705), piğambär (KTLS 1992: 595)
Yeni Uygurca	päyğambär (KTLS 1992: 705)
Özbekçe	päyğambär (KTLS 1992: 705)
Kumukça	payhammar (Pekacar, 2011: 231)
Halaçça	päyğamber (Doerfer, 1980: 171)

KISALTMALAR

- bkz. :Bakınız
 bsk. :Baskı
 c. :Cilt
 dp. :Dipnot
 DS :Derleme Sözlüğü
 DTS :Drevnetyurkskiy Slovar'
 KB : Kutadgu Bilig
 KE :Kısasü'l-enbiyâ
 KTLS :Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü
 MS :Manuscript
 RMS :Ryland Manuscript
 s. :Sayfa
 Sang. :Senglah
 sy. :Sayı
 TS :Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük
 TTS :Tanıklariyle Tarama Sözlüğü
 TTT :Turkische Turfan Texte
 U : Uigurica
 vd. :Ve diğerleri
 yay. :Yayınlayan
 YTS :Yeni Tarama Sözlüğü

KAYNAKÇA

- ARAT, R. R. (1947). Kutadgu Bilig, I, Metin, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul.
 ARAT, R. R. (1959). II, Tercüme, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
 ARAT, R. R. (1979). III, İndeks, (yay. K. Eraslan, O. F.Sertkaya, N. Yüce), Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
 ATA, A. (1997). Kısaşü'l-Enbiyâ I Giriş-Metin-Tıpkıbasım, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
 ATA, A. (1997). Kısaşü'l-Enbiyâ II Dizin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
 ATA, A. (2004). Karahanlı Türkçesi: Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası): Giriş- Metin-Notlar-Dizin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
 ATALAY, B. (1939-1943). Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi, I-II-III-IV, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
 BANG, W., GABAİN, A. (1929). Türkische Turfan-Texte I, Verlag der Akademie der Wissenschafte, Berlin.

- BİLGE, [Kilisli] R. (1338-40 [1922]). İbn Mühennâ, Hilyetü'l-insân ve halbetü'l-lisân, İstanbul.
- DANKOFF, R. [with James Kelly]. (1982-1985). Mahmud al-Kaşyari, Compendium of the Turkic Dialects (Diwan Luyat at-Turk) I-III, Harvard University Press, Boston.
- CLAUSON, G. (1960). Muhammad Mahdî Xân, Sanglah a Persian Guide to the Turkish Language, London.
- CLAUSON, G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-13th Century Turkish, Oxford.
- Derleme Sözlüğü I-XII. (1963-1982). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- DOERFER, G. (1965). Türkische und mongolische elemente im Neupersischen II, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden.
- DOERFER, G., TEZCAN, S. (1980). Wörterbuch des Chaladsch, Budapest.
- ECKMANN, J. (1976). Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation, Budapest.
- ECKMANN, J. (1984). Nehcü'l-Ferâdis, II. Metin, (yay. Semih Tezcan, Hamza Zülfikar), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ERBAY, F. (2011). *Radloff'un Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Ay-Bil Yayınları, Konya.
- ERCİLASUN, A. B. vd. (1991). Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon I-II*, Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- GABAİN, A. (1950). Alttürkische Grammatik, 2. bsk., Wiesbaden.
- GÜLENSOY, T. (2007). Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I-I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KARA, F. (2011). Muhammed Ya'kûb-ı Çingî Zebân-ı Türkî (Kélür-nâme) İnceleme-Metin-Dizin, Fenomen Yayıncılık, Erzurum.
- MELİORANSKİY, P. M. (1900). Arap filolog o Turetskom yazıke, St. Petersburg.
- MÜLLER, F. W. K. (1911). Uigurica II, Abhandlungen der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- NADALYAYEV, V. M. vd. *Drevnetyurkskiy Slovar'*, Institut Yazıkoznaniya. Akademiya Nauk SSSR, Leningrad, 1969.
- ÖLMEZ, M. (2013). Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük, BilgeSu Yayınları, Ankara.
- PEKACAR, Ç. (2011). Kumuk Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- RÄSÄNEN, M. (1969). Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen, Helsinki.
- SAĞOL, G. (1993). Old Turkish and Persian Inter-Linear Qur'an Translations II: An Inter-Linear Translation of the Qur'an into Khawarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile (Part I: Introduction and Text), Harvard University Press, Boston.
- XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesi ile Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklariyle Tarama Sözlüğü I-VIII. (1965-1977). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

- TAŞ, İ. (2009). Kutadgu Bilig’de Söz Yapımı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- TAYMAS, A. B. (1934). İbnü-Mühennâ Lûgati, İstanbul.
- TEKİN, T. (1993). Irk Bitig (The Book of Omens), Wiesbaden.
- TOPARLI, R. vd. (2011). Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Türkçe Sözlük. (2011). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Yeni Tarama Sözlüğü. (1983). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- YÜCE, N. (1993). Mukaddimetü’l-Edeb (Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.